
פרק 1

סיום "השאלה המזרחית"? היווצרות טורקיה החדשה, 1919-1923

כזכור, "השאלה המזרחית" שבמרכזה עמד גורלם של שטחי האימפריה העות'מאנית אם וכאשר אימפריה זאת תקרוס, העסיקה את הדיפלומטיה הבינלאומית במשך כל המאה ה-19. סוגיה זאת הייתה אחת הסיבות המרכזיות לתחרות בין רוסיה לבין אוסטריה-הונגריה ולאי-היציבות שאפיינה את הבלקן, בעשורים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. היא גם חידדה את המתח בין רוסיה לבין בריטניה, שחששה מכל סימן של התקרבות זרה למצרי הדרדנלים, שמפרידים בין הים השחור והים התיכון.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה סברו רוב מדינאי העולם כי מקבץ זה של בעיות נעלם. ביום האחרון של אוקטובר 1918 נחתם חוזה שביתת נשק בין מפקדי הכוחות העות'מאנים לבין נציגי בעלות הברית על סיפון אוניית קרב בריטית שעגנה ליד האי מודרוס בים האגאי; כעבור שבועיים – ובאין מפריע – נכנס צי בריטי לנמל קונסטנטינופול. בכך הוגשמה סוף סוף משאת נפשו של העולם הנוצרי מאז כיבוש העיר בידי העות'מאנים במאי 1453 ומאז הפיכת הכנסייה המונומנטלית האגיה סופיה למסגד. עוד לפני כן, בראשית אוקטובר 1918, ברחו מהבירה מנהיגי ה"טורקים הצעירים", שהיו אחראים לכניסתה של האימפריה העות'מאנית למלחמה

כבעלת בריתה של גרמניה, ארבע שנים לפני כן. הסולטן, מחמט השישי, שירש את אחיו החורג מחמט החמישי רק ביולי 1918, נשאר בקונסטנטינופול, אך לא הראה כל סימני התנגדות לנוכחות צבאות נוצריים – בריטיים וצרפתיים – בבירתו.

■ אילו נסיבות הצדיקו את התחושה כי "השאלה המזרחית" באה על פתרונה ב־1919? ■

בנסיבות אלה, אין תמה כי "השאלה המזרחית" הצטיירה בעיני מתדייני פריז כסוגיה משנית שלא הצריכה תשומת לב מיוחדת. תחושה זאת התחזקה לאור העובדה שעיקרי ההסדרים הטריטוריאליים בנוגע לאימפריה העות'מאנית סוכמו עוד בזמן המלחמה. לפי הסכם לונדון שנחתם בשנת 1915 (ראו לעיל יחידה 2, פרק 3.5), בריטניה וצרפת הבטיחו לאיטלקים שהם יקבלו נתח מאזור אנטליה (תחום שהורחב בהסכם סן ז'ן דה מוריין [Saint Jean de Maurienne] שעליו חתמו נציגי שלוש המעצמות באוגוסט 1917). נוסף על כך, לפי הסכם סייקס-פיקו שנחתם ב־1916, היו צרפת ובריטניה אמורות לקבל לידיהן את השליטה על סוריה ועיראק בהתאמה, ובמשא ומתן שקדם להצהרת בלפור בשנת 1917, בריטניה גם קיבלה הסכמת בעלות בריתה לשליטתה העתידית בארץ ישראל. כאשר יוון הצטרפה למלחמה נגד בולגריה והאימפריה העות'מאנית, גם זאת בשנת 1917, הובטח לה כי המעצמות יתמכו בשאיפתה לאחד תחת שלטונה את התפוצות היווניות הרבות שחיו בחלק המערבי של האימפריה העות'מאנית, בייחוד בתראקיה ובאיזמיר.

1.1 הצגת "הרעיון הגדול" היווני

הגם שהנשיא וודרו וילסון לא ראה בעין יפה שלל הסכמים סודיים אלה, הצליחו בני שיחו בפריז לשכנעו לאשר אותם. בתמורה, הבריטים, הצרפתים והאיטלקים הסכימו לדרישת וילסון שיכריזו על האזורים העות'מאניים המיועדים להימסר לידיהם כ"מנדטים". לכך הם הוסיפו הצעה כי ארה"ב תקבל על עצמה מעמד של "בעל מנדט" בקונסטנטינופול ובארמניה (מחוז שבו ערך הצבא העות'מאני טבח בזמן המלחמה [ראו יחידה 2, פרק 1.2] ושלטובת שיקומו גייסה ארה"ב סכומי כסף ניכרים). משכנעים עוד יותר היו הטיעונים שהציג בפני וילסון בזמן ועידת פריז ראש ממשלת יוון, אלפתריוס וניזלוס (Venizelos, 1864–1936),* שבנאומו נשיא ארה"ב זכה לתואר "המדינאי היווני הגדול ביותר מאז פריקלס" (המדינאי הדגול שזכה לתהילת עולם כאשר הנהיג את אתונה הדמוקרטית במלחמתה נגד



איור 1 גבולות יוון על פי רעיון המגלי

ספרטה במאה החמישית לפנה"ס). מאז שנות השמונים של המאה ה־19, כאשר היה סטודנט למשפטים באוניברסיטת אתונה, דגל וניזלוס במה שנודע כ"הרעיון הגדול" (ביוונית Μεγάλη Ιδέα). משמעות הרעיון הייתה הרחבת גבולות מדינת יוון כך שיקיפו את כל האזורים שהיוונים ראו בהם "נחלת אבות", בעיקר בזכות אזכורם בספרות המופת היוונית מן העת העתיקה. מדובר בטריטוריה רחבה למדי, המשתרעת לאורך כל דרום הבלקן (מאלבניה במערב דרך מקדוניה ועד תראקיה במזרח), דרום אסיה הקטנה (מאיוניה במערב ועד אנטליה במזרח), כולל האיים הדודקנסיים וקפריסין.



איור 2 אלפתריוס קיריאקו וניזלוס

אלפתריוס קיריאקו וניזלוס נולד באי כרתים והיה מבין מנהיגי המרד נגד השלטון העות'מאני באי, שהביא ב־1897 לאיחודו עם יוון. בתוך זמן קצר הוא נעשה מנהיג המפלגה הליברלית לאומית באתונה הבירה ובבחירות של 1910 נבחר לראשונה לראשות הממשלה (תפקיד שבו החזיק שש פעמים נוספות ב־20 השנים הבאות). בתפקידו זה ערך שורה של רפורמות חוקתיות וכלכליות, ביצע ארגון מחדש של הצבא והצי והביא את ארצו להצטרף לליגה הבלקנית לקראת מלחמות 1912–1913, אשר כתוצאה מהן

הכפילה יוון את שטחה. במלחמת העולם הראשונה התייצב לצד מעצמות ההסכמה, אף כי הדבר עלה לו בסכסוך עם מלך יוון קונסטנטינוס. וניזלוס שימש יו"ר המשלחת היוונית בוועידת פריז שבה השקיע מאמצים רבים בקשירת יחסי ידידות עם מנהיגי המערב. הוא חזר לפריז ב־1932, עם הפלת ממשלתו האחרונה באתונה ובעקבות ניסיון הפיכה צבאית שכשל, ובה הוא מת ב־1936.

חזון זה זכה לאוזן קשבת אצל מדינאי המערב, שכולם התחנכו במוסדות שבהם תפסו הספרויות היוונית והלטינית העתיקות חלק מרכזי בתוכניות הלימודים וההערכה העמוקה לתרבות יוון הייתה חרוטה עמוק בתודעתם. גם הם הכירו בעוצמת הקשרים התרבותיים האמיצים בין היוונים לערים ששכנו לאורך חופי אסיה הקטנה, דוגמת טרויה, שבה נולדו הרודוטוס, אבי אבות כל ההיסטוריונים, והיפוקרטס, אבי אבות מדע הרפואה. גם עבורם היה האי לסבוס המקום שבו סאפפו כתבה את שיריה במאה השביעית לפנה"ס, וסאמוס – המקום שבו פיתגורס המציא את הגאומטריה כ־200 שנה לאחר מכן. וכמובן, היה זה ליד נהר גריקוס, קילומטרים ספורים מזרחה מהדרדנלים, שבשנת 334 לפני הספירה זכה אלכסנדר מוקדון בראשון מבין ניצחונותיו המפוארים על האימפריה הפרסית. עבור מדינאי המערב, השם "יוון" סימל לא רק מקום גיאוגרפי אלא בעיקר תערובת נשגבת ועל־אנושית כמעט של הישגי רוח האדם בהגות ובענפים רבים של אומנות, כפי שהעידו כל הפסלים,

הכלים ושברי המקדשים המפוארים שהוצגו במוזיאונים שונים בכל רחבי מערב אירופה. בהשוואה ל"יוון", לכן נתפסו כל העמים האחרים בסביבת הים האגאי – ובראשם כמובן העות'מאנים – הרבה פחות ראויים להערכה.²

■ בני התרבות המערבית רכשו בתחילת המאה ה-20 יחס אוהד במיוחד ליוון העתיקה ולארץ ישראל המקראית. איך, לדעתך, השפיע יחס זה על גישת מנהיגי המעצמות המערביות לתביעות שהוצגו ב-1919 על-ידי וניז'לוס והציונים, בהתאמה? ■

בהופעותיו בפריז בשנת 1919 ניצל וניז'לוס תפיסה מערבית זו עד תום (בכך היה דמיון רב בינו לבין חיים ויצמן, שניצל את ההיכרות העמוקה של מדינאי המערב עם התנ"ך כדי לזכות בתמיכתם בהצהרת בלפור, שבה הבטיחה בריטניה לפעול להקמת "בית לאומי" עבור היהודים בארץ ישראל). אולם כאשר הוזמן וניז'לוס לפרוש את תביעותיו לפני מנהיגי המעצמות הוא הציג רק גרסה צנועה של "הרעיון הגדול". כך למשל הוא נזהר שלא לעורר את חששותיו של לוי ג'ורג' באזכור השאיפות היווניות בקפריסין ובדומה לכך נמנע מלהסתכן בהתנגדות האיטלקים באזכור תביעות יוון בתראקיה. בנוגע לקונסטנטינופול, העיר בעלת הקשרים ההיסטוריים החזקים ביותר עם הכנסייה היוונית-אורתודוקסית, שהוגי ה"הרעיון הגדול" חשבוה לבירת העם היווני החדש, הוא מילא פיו מים, ואפילו אסר על העיתונות בארצו להזכירה בשמה. הרושם שניסה ליצור היה כי כל מגמתו אינה אלא לספק רשת ביטחון לבני ולבנות הקהילות היווניות הגולות באסיה הקטנה – לדבריו, כ-2 מיליון איש – שבמשך מאות שנים סבלו מעול השלטון העות'מאני המסואב.

היחס לתביעות היוונים ולמעשיהם

שר החוץ החדש של בריטניה, הלורד קרוזון (Curzon, 1859–1925),* התייחס לוויז'לוס ולכיסופיו במידה גדולה של זהירות. למרות העובדה שגם הוא הכיר את התרבות היוונית העתיקה כבר מנעוריו ואף התמחה בתחום זה בתקופת לימודיו באוניברסיטת אוקספורד, קרוזון לא נתן למורשת זאת לבלבל את שיקול דעתו, ובדיונים שהתקיימו בממשלה הבריטית העלה שני טיעונים מרכזיים נגד מתן תמיכה בריטית גורפת לוויז'לוס.³

2 על חשיבות רקע זה ביחסי בריטניה ויוון במשך שנים אלה ראו: Michael Lewellyn-Smith, *Ionian Vision* (London: C. Hurst & Co., 1998)

3 מבוסס על המקור שלהלן: Erik Goldstein, "The Eastern Question: The Last Phase," in Michael Dockrill & John Fisher, *The Paris Peace Conference 1919: Peace without victory?* (London: Palgrave/Macmillan, 2001), 149-150

הראשון היה חובתה של בריטניה להתחשב ברגשות בני דת האסלאם, בפרט לאור העובדה כי בהודו חייתה אוכלוסייה מוסלמית גדולה. לדעת קרוזן, אסור לבריטניה לתת ידה לפגיעה קשה מדי במעמד הסולטן, שעדיין נחשב לסמכות דתית בעבור מיליוני מאמינים ולכן מוטב לה שלא למהר לפרק את האימפריה העות'מאנית. לדעתו, כל רמז כי הבעלות על מתחם האגיה סופיה עומדת לחזור לכנסייה היוונית אורתודוקסית תעורר גל של מהומות בעולם המוסלמי, כולל בהודו, שבריטניה תתקשה לדכאו.

שנית, קרוזן הצביע על האינטרס הבריטי ביצירת "מחסום דרומי" נגד התקדמות רוסית לכיוון אסיה הקטנה והדרדנלים – מדיניות בריטית מסורתית שקיבלה משנה תוקף לאור המהפכה הבולשביקית והצורך למנוע את התפשטותה. הוא פקפק ביכולתה של יוון לשאת בעול זה (קרוזן כינה את "הרעיון הגדול", Megali idea, כ־megalomania), והעריך שמוטב לבריטניה לחזור לדפוס הפעולה של שיתוף הפעולה האנטי־רוסי עם העות'מאנים, שהלורד פלמרסטון (Palmerston, 1865–1784), גדול שרי החוץ הבריטיים של המאה ה־19 התווה בתקופת מלחמת קרים.

ג'ורג' נתניאל קרוזן היה יכול לשמש אבטיפוס לדמות של האציל האנגלי בן המאה ה־19: גבוה, רוה, קר מזג ועשיר, בן לאחת המשפחות הוותיקות במדינה, שלה אחוזה רחבת ידיים בצפון אנגליה. כנהוג אצל בני מעמדו, קרוזן התחנך בפנימייה ובאוניברסיטת אוקספורד, שבה קנה שם כתלמיד מבריק. עם סיום לימודיו הוא התמסר לפוליטיקה וכבר ב־1886, בהיותו בן 27, נבחר לפרלמנט. חלק גדול מהשנים הבאות הוא בילה במסעות ארוכים בחוץ לארץ, בעיקר בדרום רוסיה, בפרס, באפגניסטן ובהודו־סין, מקומות בלתי מוכרים לרוב מדינאי בריטניה. את רשמי מסעותיו הוא סיכם בכמה ספרים עבי כרס שהפכו למקור ידע חשוב ביותר על ארצות אלה ועל תושביהן. הודות למומחיותו בענייני המזרח ובעזרת קשריו עם הפוליטיקאים החשובים ביותר בבריטניה בשנות התשעים של



איור 3 דיוקן הלורד קרוזן מאת הצייר ג'ון קוק, מתוך התצוגה של גלריית הדיוקנאות המלכותית

המאה ה-20, הוא מונה ב-1892 לסגן השר לענייני הודו בממשלת בריטניה וב-1898 לתפקיד היוקרתי ביותר של "המשנה למלכה בהודו", משרה שבה החזיק עד 1905 ושהעניק לו אחריות לחלק החשוב ביותר של האימפריה הבריטית. גם בתפקיד זה הצטיין, ודרכו לפסגת הפוליטיקה במולדתו נראתה סלולה. אולם חרף כל כישוריו (מלבד אושרו וחוכמתו, הוא היה גם נואם מחונן), קרזון מעולם לא השיג את תפקיד ראשות הממשלה. במשך השנים ניתנו שלל הסברים לכך, החל מסירובו לקבל הצעות להתחתן עם אחת מבנות האצולה הבריטית (אשתו השנייה הייתה אמריקנית, וכמוה גם הראשונה שמתה בצעירותה), ועד חששותיו שהכאבים בגבו, מהם סבל מאז שנפל מסוס בגיל 21, יפריעו לו למלא תפקיד כה תובעני. נראה שההסבר הסביר ביותר הוא יהירותו ונטייתו לשמור מרחק אף מעמיתיו. פסגת הקריירה הפוליטית שלו הייתה תקופת כהונתו כשר חוץ, בין 1919-1924.

לורד ג'ורג' חלק על דעותיו של קרזון. מלבד חיבתו האישית לוויניזלוס, הושפע ראש ממשלת בריטניה משני שיקולים אחרים. הראשון היה המיומנות הצבאית שהוכיחו היוונים הן במלחמות הבלקן בשנים 1912-1913 והן בקרבות שניהלו לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה נגד בולגריה. השיקול השני של לורד ג'ורג' היה הצורך למצוא בעל ברית נאמן בשטחי אנטליה, המסוגל לחסום לא רק את הרוסים מצפון אלא גם – ואולי מבחינתו בעיקר – את צרפת, שהוכיחה כי היא שואפת להרחיב את השפעתה באזור זה, מעבר למאחזיה בסוריה בדרום. לורד ג'ורג' מעולם לא שכח שבמשך מאות שנים היו בריטניה וצרפת אויבות מושבעות שצבאותיהן נלחמו זה בזה כמעט בכל מקום בעולם: באירופה, בצפון אמריקה, בהודו, באפריקה ובמצרים. הידידות ביניהן הייתה תופעה חדשה. אמנם ידידות זו עמדה במבחן החזית המערבית בשנים 1914-1918, אך לורד ג'ורג' כלל לא היה בטוח שהיא תעמוד גם במבחן השלום. נקודה אחרונה זאת התקבלה על דעת קרזון. גם הוא תהה אם נוכחות צרפתית בולטת בחלקו המזרחי של אגן הים התיכון תשרת את האינטרס הבריטי. "יצרנו ברית עם הצרפתים", הוא כתב, "ואני מקווה שהברית הזאת תימשך. אבל האופי הלאומי שלהם שונה משלנו, ובמקרים רבים האינטרסים שלהם מתנגשים באינטרסים שלנו. אני חושש מאוד שהמעצמה שמפניה נצטרך לחשוש ביותר בעתיד היא צרפת".⁴

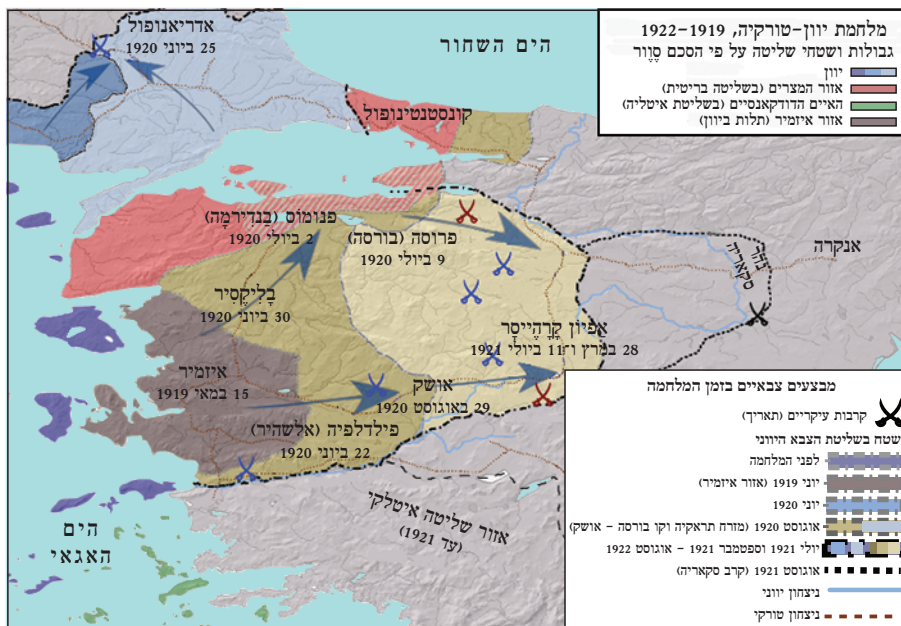
4 מצוטט אצל דוד פרומקין, השלום האחרון: כך נוצר המזרח התיכון המודרני, 1914-1922, תרגום: אורה גרינגרד (תל אביב: דביר, 1994), 312.

■ מי הציג טיעונים משכנעים יותר לדעתכם, לויד ג'ורג' או קרוון? ■

לא בפעם הראשונה ואף לא האחרונה שימשה פעולת האיטלקים זרז להפיכת דיונים ספקולטיביים אלה להתייעצויות בעלות משמעות מעשית ומידית. באביב 1919, עוד בטרם הסתיים המשא ומתן בין המעצמות בפריז, שיגרו האיטלקים משלחות קטנות של כוחות צבא למספר ערים ועיירות לאורך חופי דרום אנטליה. מניעי צעד זה לא היו לגמרי ברורים: האם התכוונו האיטלקים להמחיש את תביעותיהם לשטחים שלטענתם הובטחו להם בהסכם לונדון וסן ז'ן דה מוריין ב־1915 וב־1917? או האם מטרתם הייתה להשיג קלפי מיקוח שתמורת החזרתם יוכלו לתבוע בפריז משהו חשוב בהרבה מבחינתם – תיקוני גבול לטובתם מול ממלכת הסרבים והקרואטים? התעלומה הלכה והסתבכה כאשר, באפריל 1919, התקבלו דיווחים (אם כי רובם ממקורות יווניים) לפיהם אוניית קרב איטלקית שטה מול סמירנה (הנודעת היום בשמה הטורקי, איזמיר, עיר הנמל הראשית לחופו של הים האגאי), הממוקמת מרחק רב למדי ממחוז אנטליה, שבו נחתו קודם לכן כוחות יבשה איטלקיים.

מבחינת היוונים הייתה זאת התגרות בלתי נסבלת. כפי שווניזלוס הזכיר מיד ללויד ג'ורג' ולקלמנסו, עיר הנמל סמירנה הייתה נכס יווני מובהק, הגם שבאופן רשמי עדיין הייתה שייכת לאימפריה העות'מאנית: אלכסנדר מוקדון ייסד אותה וסוחרים יווניים הפכו אותה במשך דורות רבים למרכז הכלכלי החשוב ביותר באסיה הקטנה כולה. דרך עיר זאת עברו סחורות מיועדות ליצוא לאירופה – משטיחים ואופיום ועד תאנים – וכן חלק גדול מן התוצרת התעשייתית שייבואה היה דרוש לפיתוח האזור. לכל הדעות, הייתה הקהילה היוונית התוססת אחד מסימני ההיכר של העיר, שאפילו העות'מאנים כינו אותה: "גיאור איזמיר" שפירושו "סמירנה של הכופרים". זאת ועוד, לפי סטטיסטיקה שהוצגה על ידי וניזלוס (שלמען האמת, לא היה מקור מהימן במיוחד לנתונים דמוגרפיים), מספר היוונים שגרו בסמירנה בתחילת המאה ה־20 עלה אפילו על כל אוכלוסיית אתונה. בהתחשב בנתונים אלה, טען וניזלוס, מהלכי איטליה בסביבת סמירנה היו פסולים – הם חרגו מכל נורמה בינלאומית והעמידו במבחן את עקרון הזכות להגדרה עצמית, שעליו הרבה וילסון לדבר.

לויד ג'ורג', שבלאו הכי איבד מזמן כל אמון באיטלקים, החליט כי הגיעה השעה לפעול. בתחילת מאי 1919, מבלי ליידע את קלמנסו או את וילסון – ומבלי להתייעץ עם קרוון או כל חבר אחר במשלחת הבריטית בפריז – שאל את וניזלוס אם הוא מוכן לשגר כוחות יווניים אל סמירנה. כאשר התקבלה התשובה החיובית שלויד ג'ורג' ציפה לה, הוציא ראש ממשלת בריטניה הודעה לקונית, שבה יידע את הצרפתים ואת ארה"ב (מהאיטלקים הוא פשוט התעלם) כי היוונים פועלים "כדי להבטיח



איור 4 הפלישה היוונית לטורקיה, 1920-1921

את שלום העיר". למעשה, בואם של היוונים הצית מהומות ושפיכות דמים. ההמון היווני המקומי שיצא לקבל את פני החיילים היווניים שנחתו בעירם בבוקר של ה-15 במאי 1919, ניצל את ההזדמנות לנקום בשכניהם הטורקים על העוול שנגרם להם במשך מאות שנות השלטון העות'מאני. צעירים יוונים בזוו בתים ומקומות מסחר שהיו בבעלות טורקית והרגו כ-400 אזרחים וחיילים טורקים שניסו להתנגד למעשי הביזה. בימים הבאים התפשטה ההשתוללות לכפרים ולעיירות הסמוכים. היה זה אקורד הפתיחה למה שעתיד להתרחש בעוצמה מוגברת בזמן הקרוב.

לויד ג'ורג' עדיין היה יכול להנמיך את הלהבות לו היה מפעיל לחץ על וניזלוס לרסן את כוחותיו. אולם ראש ממשלת בריטניה שפך עוד שמן על המדורה בנותנו ליוונים יד חופשית להתנהג כרצונם. וניזלוס שכנע אותו שחיליו הם אשר סובלים מהתנכלויות, ולכן דרושה הפגנת כוח נוספת. היה זה מקרה מובהק של הונאה עצמית, ודוגמה לתסמונת שאותה היטיבה לתאר ולנתח ההיסטוריונית ברברה טוכמן (Tuchman, 1989-1912) בספרה מצעד האיוולת (1984). טענתה, המבוססת על מגוון מקרים מן העבר הרחוק והקרוב, הייתה כי אפילו המדינאים הפיקחים ביותר פועלים לעיתים קרובות בהתאם לרגשותיהם במקום לפי השכל הישר, וכתוצאה

מכך נגררים להרפתקאות ומאבדים עליהן שליטה. כך קרה לאזרחי טרויה במאה ה-12 לפנה"ס כאשר, לפי המסופר באיליאדה של הומרוס, הכניסו לעירם את סוס העץ שהשאירו היוונים מחוץ לחומות, וכך קרה לאמריקנים כעבור 3,000 שנה, כאשר סיבכו את עצמם במלחמת וייטנאם. מעשי לוי ג'ורג' ביוני 1920, שנה לאחר חתימת חוזה ורסאי, מספקים דוגמה נוספת לתסמונת זאת. באותם ימים, כאשר היה וילסון בעיצומו של מאבק נגד מתנגדיו בסנאט וקלמנסו היה עיף מכדי להתרכז בנעשה באימפריה העות'מאנית, אישר לוי ג'ורג' לוויזלוס לתגבר את כוחותיו בסמירנה ולשגרם עמוק יותר לתוך אסיה הקטנה במטרה להחזיר את השקט לאזור. בפרץ של ביטחון עצמי טיפוסי הבטיח ראש ממשלת יוון להשליט חוק וסדר בתוך זמן קצר, ועד אוגוסט 1920 חייליו אכן היו מוצבים עמוק בעורף סמירנה, חלקם הגיעו עד למרחק של 250 ק"מ מהעיר. ספק בסיפוק, ספק באי-ודאות שחרר לוי ג'ורג' אנתה בוו הלשון: so far, so good.

1.2 חוזה סברס

בתחושה כי באותו חודש (אוגוסט 1920) עומד להיכתב הפרק האחרון ב"שאלה המזרחית", ציוו נציגי בריטניה, איטליה וצרפת על הממשלה העות'מאנית לשגר משלחת אל העיירה סברס שליד פריז. שם – באולם התצוגה של בית חרושת מקומי לחרסינה – הוחתמו הנציגים העות'מאנים על מסמך שנקרא, בצורה אירונית למדי, "חוזה שלום". כזכור (ראו יחידה 3, פרק 4.2.2) תנאיו של חוזה זה היו משפילים ביותר.⁵ הגם שהורשה לסולטן לשמור על מעמדו הפורמלי, נשללו ממנו וממדינתו כל סממן של עוצמה. הגבלות הוטלו על גודל הכוחות העות'מאניים, וניהול ענייניה הפיננסיים של האימפריה נמסר למעצמות הזרות. מעל לכול, השטחים בשליטת האימפריה קוצצו עד כי כל מה שנשאר ממנה היה החלק הצפוני של אסיה הקטנה, האזור שבו, לפי המסורת העות'מאנית, ייסד עות'מאן הראשון את האימפריה במאה ה-13 ושממנו פרצו יורשיו מזרחה אל העולם הערבי ומערבה עד שערי וינה שבמרכז אירופה. במילים אחרות, חוזה סברס היה מיועד להחזיר את שעון ההיסטוריה אחורה בכ-600 שנה.

בהתאם לכך, כמעט כל השטחים שעדיין נותרו בידי העות'מאנים בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נלקחו ממנה עתה ללא רחם. ההסכם קבע כי תוענק עצמאות לארמניה ולמלכות חגי'אז וכן הבטיח לעם הכורדי אוטונומיה בשטחי מגוריו

Alexander L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923* (Abingdon: 5 Routledge, 1999), 194-197

(שגבולותיהם לא הוגדרו). ניתנה הכרה למנדט הבריטי על ארץ ישראל ועל עיראק (כולל מחוז מוסול) ולמנדט הצרפתי בסוריה "רבתי", שכללה את לבנון. נוסף לזאת, רוב אזורי אסיה הקטנה חולקו, מלבד האזור העות'מאני העצמאי, ל"תחומי השפעה" של מדינות זרות: צרפת בשטח צפונית לסוריה, איטליה באנטליה, ויוון בתראקיה ובסמירנה וסביבותיה. לבסוף, אזור מצרי הדרדנלים, כולל קונסטנטינופול, השטח שלמען השליטה עליו נשפך דם כה רב בשנים 1915–1916, הוכרו כ"תחום בינלאומי" שהחסות עליו הייתה אמורה לעבור לחבר הלאומים. המשמעות של סעיף זה הייתה מניעת אפשרות עתידית לעות'מאנים לסגור את המצרים ובכך למנוע מבריתניה גישה חופשית ליעד כלשהו בים השחור, בימי מלחמה כבימי שלום.

■ מה היו הסעיפים החשובים ביותר של חוזה סברס לדעתכם? ■

ביסוד מרכזי אחד לפחות, היה חוזה סברס שונה מכל יתר החוזים שהוכתבו לבעלות הברית לשעבר של גרמניה, לאחר מלחמת העולם הראשונה. בכל החוזים האחרים, הממשלה שחתמה על החוזה בשם הצד המנוצח נהנתה מתמיכה ציבורית רחבה למדי בארצה, מה שחסך מן המעצמות המנצחות את הצורך להשתמש בכוח כדי להבטיח שסעיפי החוזה יכובדו. לעומת זאת, באוגוסט 1920, כאשר הנציגים העות'מאנים חתמו על חוזה סברס, היה משטר הסולטן נתון במאבק קשה על עצם קיומו.

מוסטפא כמאל [אטאטורק] ופועלו

הגורם העיקרי למצב זה (ובעיני עצמו אף הגורם הבלעדי לכך) היה מוסטפא כמאל, גיבור המערכה העות'מאנית המוצלחת נגד הבריטים בדרדנלים במלחמת העולם הראשונה (ראו יחידה 2, פרק 4.4), שבתוך זמן קצר היה עתיד לאמץ את השם "אטאטורק". בשנים 1919–1920 היו לכמאל סיבות אישיות, נוסף על רגשותיו הלאומניים, להתנגדותו להתרפסות שאפיינה את תגובתו של משטר הסולטן לתכתיב סברס, ועוד יותר לפלישת החיילים היוונים של וניזלוס אל סמירנה. הוא עצמו היה יליד סלניק (היום סלוניקי), עיר הנמל הגדולה והמשגשגת (ובעלת קהילה יהודית מפוארת), שנכבשה מהאימפריה העות'מאנית בידי צבא יוון במהלך מלחמת הבלקן הראשונה בשנת 1912. על סמך תולדות משפחתו מאז (סיפור של התנכלויות והשפלות מצד הכובשים) יכול היה כמאל לנחש בדיוק מה עשויים היוונים לעולל לאוכלוסייה הטורקית שתיפול תחת שליטתם. היו עוד חוויות אישיות שהשפיעו עליו: בתום מלחמת העולם הראשונה שירת כמאל בקונסטנטינופול וראה מקרוב את היחס המשפיל כלפי כל יסוד עות'מאני שהפגינו קציני הצבאות הזרים שפלשו לתוכה. עוד בנובמבר 1918 החלו הבריטים והצרפתים להשתלט על גופי המנהל

איור 5 דיוקן רשמי של מוסטפא כמאל
אטאטורק עטור באותות הגבורה שבהם
זכה על חלקו במערכות גליפולי והבלקן,
1918-1919 לערך



המוניציפאליים כגון המשטרה המקומית ובתי הדין, וגבו מיסים בשמם. כאשר העיתונות המקומית העזה למתוח ביקורת על התנהגות הזרים, גזרו קצינים בריטים תקנות צנזורה. הם לא הסתירו דעתם, שפקידי השלטון העות'מאני ואף הסולטן עצמו אמורים לסור למרותם.

באופן דומה התייחסו הבריטים והצרפתים גם לכמאל עצמו, וכאשר פרצו המהומות בסמירנה דרשו הבריטים שהוא יצא לאזור עם קבוצה קטנה של קציני צבא נוספים כדי להחזיר את הסדר על כנו. במקום לציית לפקודה זאת, שהממשלה העות'מאנית אישרה פורמלית, ציווה כמאל על רב החובל של הספינה שהועמדה לרשותו לעקוף את נמל סמירנה ולהמשיך ולהפליג צפונה, עד נמל סמסון שבים השחור. מטרתו הייתה להתרחק ככל האפשר מעיני הממונים עליו בקונסטנטינופול ואז להרים את נס המרד בשם כל חלקי העם הטורקי החפצים בעצמאות וברפורמות בשלטון. ה־19 במאי 1919, היום שבו ירד אטאטורק אל הרציף בסמסון, נחשב לתחילת התקומה הלאומית של טורקיה המודרנית ונחגג עד היום, מדי שנה, כחג לאומי (ראו התיאור שסיפק כמאל על התרחשויות אלה במקור 1 ליחידה זו בנספח).

סיכוייו של כמאל לגייס תמיכה רחבה גדלו ככל שהתרבו הידיעות על ההחלטות בנוגע לחלוקת האימפריה העות'מאנית שהתגבשו בפריז במהלך הקיץ של 1919. אם

אכן יקבלו האיטלקים, היוונים והצרפתים נתחים גדולים מאדמת המולדת, אם אכן תינתן עצמאות לארמנים ולכורדים (כמאל לא הקפיד על ההבחנה בין "אוטונומיה" ו"עצמאות"), אם אכן יועבר השלטון על הדרדנלים, המקום שבו כמאל עצמו נלחם מלחמה מרה – מה יש למורדים להפסיד? במקום לציית לפקודה שקיבל ב־21 ביוני לחזור לקונסטנטינופול, הוא הכריז על התפטרותו מהצבא העות'מאני ועל כינוס של שוחרי עצמאות טורקיה בעיר ארזורום, הממוקמת עמוק בחלקה המזרחי של אסיה הקטנה. בכינוס זה, שנערך בסוף יולי ובתחילת אוגוסט 1919, התקבלו החלטות בעלות חשיבות רבה. מחד גיסא, המחוזות הערביים של האימפריה העות'מאנית לשעבר (עיראק, סוריה וארץ ישראל), שביחס אליהם לא הציגו כמאל ותומכיו שום תביעה, זכו בהן להתעלמות גמורה. מאידך גיסא, בנוגע לחלקים הטורקיים של האימפריה היו ההחלטות חדות ביותר: המולדת (הכינוי שניתן לשטחי טורקיה) היא אחת ואינה ניתנת לחלוקה; האומה הטורקית תגן על עצמה נגד כל פלישה או התערבות זרה, רצון העם הוא מעל לכול, שיטת המנדטים או כל צורה אחרת של פטרונות אינה קבילה. בחודשים הבאים, שבהם המשיכו הדיונים בפריז להתנהל לאיטם, פעל כמאל נמרצות בכל רחבי אנטליה במטרה לשכנע את יחידות הצבא העות'מאניות הרבות שהיו עדיין מוצבות באזור להצטרף, על נשקם, לכוחותיו. פרוסום חוזה סברס באוגוסט 1920 סיפק לו תחמושת תעמולתית רבת ערך ושכנע אותו שהגיע הזמן לקפיצת מדרגה, מהכנות לפעולות של ממש.⁶

לא במקרה היעד הראשון שנבחר למתקפה היו הארמנים, העם שרבים ממנו נרצחו בידי העות'מאנים במהלך מלחמת העולם הראשונה (ראו יחידה 2, פרק 1). הארמנים תושבי רוסיה הכריזו על עצמאותם כבר באביב 1918 (כפי שעשו באותה עת גם תושבי דאגסטן, גרוזיה ואזוריג'ן שהקימו אף הם רפובליקות עצמאיות) ובעקבות החלטות ועידת סברס היו אחיהם שבאימפריה העות'מאנית בטוחים שיוכלו להתאחד עימם. כמאל היה נחוש בדעתו למנוע אפשרות זאת, ובכך חפפו האינטרסים שלו את אלה של ראשי המשטר הבולשביקי ברוסיה, שחיפשו דרך להחזיר למרותם את כל הרפובליקות החדשות במרכז אסיה. שני הצדדים, ה"כמאליסטים" (כפי שנקראו עתה) מזה והבולשביקיים מזה, התגברו ללא קושי על הפערים בהשקפות עולמם וניהלו מגעים שמטרתם הייתה לכוון שיתוף פעולה כנגד הארמנים, במיוחד בתחום הצבאי. בספטמבר 1920, פחות מחודש לאחר חתימת חוזה סברס, תקפו כוחותיו של כמאל את ארמניה מדרום, בתיאום עם הכוחות הבולשביקיים שתקפו מצפון. התנגדות הארמנים הייתה חסרת כל סיכוי, ובפעם השנייה בחמש שנים חוו טראומה

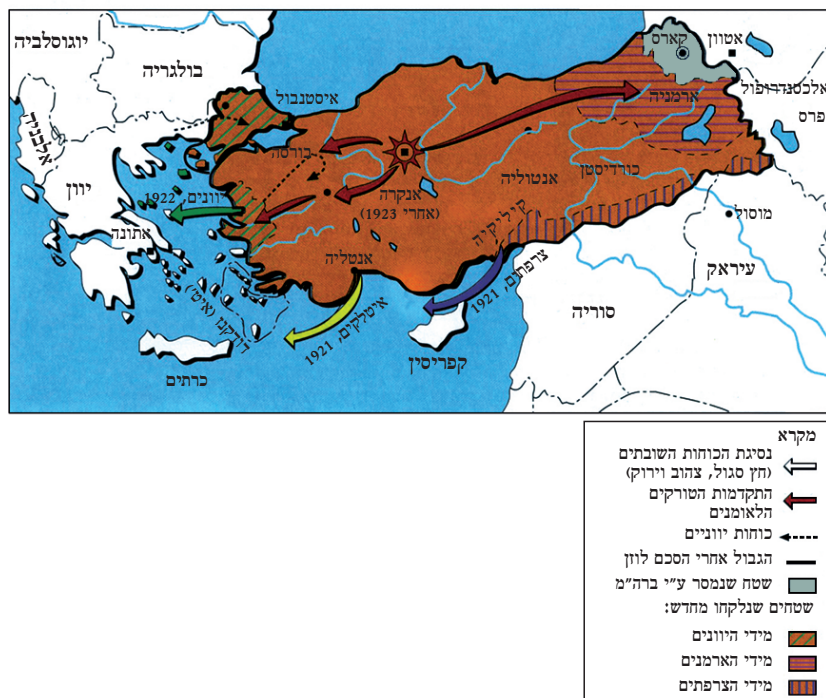
6 על פעולתו בתקופה זאת ראו: Andrew Mango, *Ataturk* (London: John Murray, 1999), 220-305.

של הרג המוני (אם כי בצורה מוגבלת יותר במקרה זה) בידי טורקים. בדצמבר 1920 הכריזו הבולשביקים על ארמניה כרפובליקה סובייטית, ובמרס 1921 חתמו עם נציגי כמאל על חוזה מוסקבה, לפיו החלקים של ארמניה שהיו פעם בשליטת העות'מאנים יועברו לשלטון הלאומנים הטורקים. היה זה סימן ברור ש"השאלה המזרחית" כלל לא נפתרה. הבולשביקים הוכיחו שרוסיה עדיין שחקנית פעילה ביותר באזור. בו בזמן, כוחותיו של כמאל – בדומה לצבאות עות'מאניים רבים בזמן מלחמת העולם הראשונה – הראו שהמדינה שנחשבה זה זמן רב ל"איש החולה" של אירופה, מסוגלת להתגבר על מחלותיה.

הבריטים והצרפתים התבוננו במתרחש בעיונות, אך גם הפגינו קוצר יד. במבצע לוגיסטי מסובך הם שיגרו לארמנים כמה חבילות של מדי צבא וכמות קטנה של כדורי רובה, ובוזה הסתכם ניסיונם לקדם את הסעיף בחוזה סברס שהבטיח הקמת מדינה ארמנית עצמאית. גם להצהרתו של כמאל שלעולם לא יסכים שתוענק לכורדים כל צורה של שלטון עצמי (עמדה הנשארת אבן יסוד במדיניות הטורקית עד היום) הם הגיבו באפס מעשה. בצרפת, במיוחד, גברה התחושה שכל עסקת ועידת סברס הייתה מקח טעות, בפרט לאחר שכמעט 500 חיילים צרפתים נפגעו בסדרת התקפות שביצעו כוחות "כמאליסטים" בפברואר 1921 נגד עמדות צבאיות צרפתיות קדמיות שהוקמו בדרום אנטליה; כמקובל במצבים מסוג זה, צד אחד כינה התקפות אלה "מעשי טרור" והצד האחר תיאר אותם כ"מבצעי שחרור לאומי". באוקטובר 1921 החליטה ממשלת צרפת להוציא את כוחותיה מהאזור תמורת הבטחה מצד כמאל שלצרפת יוענקו זיכיונות כלכליים מהממשלה הטורקית העצמאית, כאשר תקום. האיטלקים אימצו מדיניות דומה עוד לפני כן. הממשלה החדשה שהוקמה ברומא ביוני 1919 הגיעה מהר מאוד למסקנה שאין ביכולתה להחזיק בשטחים באסיה הקטנה, ועד אביב 1921 הסיגה גם היא את כוחותיה מאסיה הקטנה.

המבולה היוונית

באזור הסכסוך נשארו אפוא רק היוונים שהתבצרו בסמירנה וסביבותיה. אף על פי שוויזלוס כבר לא היה בשלטון (להפתעת כולם, כולל וניזלוס עצמו, הוא הפסיד בבחירות הכלליות שהתקיימו ביוון בחורף של 1920), החליטו יורשיו להתמיד בהגשמת "הרעיון הגדול". בעידודו של לוי ג'ורג' הם אף התקיפו את הכוחות הכמאליסטים שהיו בסביבות סמירנה, ובקיץ 1921 התקדמו מרחק של 550 ק"מ לכיוון אנקרה, העיר שבה הקים אטאטורק את מטהו. היה זה המשך של אותו מצעד מחוסר היגיון שהחל שנה קודם לכן. המערך הלוגיסטי של הצבא היווני היה חלש מכדי לעמוד בעומס של מסע ארוך כל כך, ונוסף לכך התברר כי כמאל, שהסיג לכאורה את כוחותיו, טמן מלכודת לפולשים היוונים. באוגוסט 1922 פתחו



איור 6 הניצחון הטורקי, 1921-1922

הלאומנים הטורקים שהתחפרו על גדות נהר סקריה (כ־50 ק"מ מאנקרה) במתקפת נגד שתנופתה הביאה אותם לסמירנה בתוך חודש. הפעם היה זה תורם של הטורקים לבצע מעשי נקמה בעיר, והם עשו זאת במרץ רב. רק מיעוט מתושביה היוונים של העיר הצליח להימלט בכלי השיט שלקחו את מה שנשאר מהצבא היווני בחזרה לאתונה. הרוב נאלצו לראות את עירם עולה באש; השריפה נמשכה שלושה ימים, ורבים מהתושבים היוונים מתו בלהבות. אלה שנותרו בחיים, יחד עם אלפי היוונים הכפריים מהסביבה שנמלטו או גורשו מבתיהם (גם בסוגיה זאת הופצו גרסאות סותרות), הפכו לפליטים חסרי כול. שרשרת אירועים אלה זו זכתה מיד לכינוי "האסון" בפולקלור היווני, והביאה לנפילת הממשלה באתונה, התפטרות המלך והעמדתם לדין של חמישה שרי ממשלה שנמצאו אשמים באוזלת יד והוצאו להורג.

■ מה היו יתרונותיו וחולשותיו של כמאל אטאטורק לאחר כיבוש סמירנה ב־1921?

כמאל וכוחותיו לא עצרו בסמירנה. משם הם התקדמו צפונה לעבר ים מרמרה וקונסטנטינופול ובכך סיכנו את חיל המצב האנגלו-צרפתי הקטן שהוצב בעיר. לנוכח איום זה הוציאו הצרפתים את כוחותיהם, אולם לוי ג'ורג' החליט שעליו להציל את כבוד בריטניה, ואת כבודו האישי, באמצעות תקיפת המורדים הכמאליסטים, והכריז על הכנות להחשת תגבורת בריטית לעיר צ'אנאק, השוכנת בצד האסיאתי של מצרי הדרדנלים. היה זה ההימור האחרון של ה"קוסם הוולשי", והוא נכשל.⁷ מלבד ניו זילנד, המושבות הוותיקות של האימפריה הבריטית שנהנות משלטון עצמי (ה"דומיניונים" של קנדה, אוסטרליה ודרום אפריקה) סירבו להשתתף במבצע המתוכנן. עמדתן, יחד עם הודעה מתוחכמת מצד כמאל על נכונותו לנהל משא ומתן (הוא לא הודה בכך, אולם כוחותיו היו זקוקים למנוחה), הציתו מרד נגד לוי ג'ורג' בממשלה הבריטית, שבה שר החוץ קרזון הוא שביטא את התנגדותו למדיניות ראש הממשלה בצורה חריפה במיוחד. ב־11 באוקטובר 1922 קיבלו הבריטים בקונסטנטינופול אישור לחתום על שביתת נשק עם נציגי הכוחות הכמאליסטים. לפי תנאי ההסכם, ניתנה לטורקים רשות להשתלט על שטחי תראקיה שהצבא היווני נסוג מהם, תמורת הבטחה מצד כמאל שיפסיק את התקדמותו לעבר קונסטנטינופול והמצרים, שגורלם יוכרע בוועידת שלום. אולם היה זה מאוחר מדי – הן בעבור לוי ג'ורג', שהודה על ידי עמיתיו מראשות הממשלה הבריטית בנובמבר 1922 וגורש לשולי המפה הפוליטית עד סוף חייו, והן בעבור הקהילות היווניות בתארקיה. גם שם, כמו בסביבות סמירנה, הפכו רבבות יוונים, רבים מהם צאצאי משפחות שגרו באזור במשך עשרות דורות, לפליטים שנידונו לגדוד לעבר יוון לאורך אותן הדרכים שעליהן, בימי קדם, צעדו באון אבות אבותיהם בכיוון ההפוך.

1.3 חוזה לוזאן

מיד לאחר נפילת ממשלת לוי ג'ורג' נפתחו דיונים לקראת חוזה שלום חדש כתחליף לחוזה סברס. ארבעה ממאפייני הוועידה שהתקיימו בין נובמבר 1922 לבין הקיץ של 1923 שיקפו את התהפוכות שעברו על השאלה המזרחית מאז 1920: מיקומה של הוועידה, משתתפיה, אוירת הדיונים וההחלטות שהתקבלו. בשונה מכל ההסדרים הקודמים שעוצבו ונחתמו בסביבות פריז, התקיימו הדיונים הנוכחיים בלוזאן שבשווייץ הניטרלית.

■ מה הייתה החשיבות הסמלית של מיקום ועידת לוזאן? ■

7 פרומקין, 451–461 (ראו הערה 4).

רשימת המשתתפים אף היא הייתה חשובה. כצפוי, ובדומה לוועידת סברס, השתתפו בוועידת לוזאן נציגי כל המעצמות שנכללו ברשימת המנצחות של מלחמת העולם הראשונה, כולל יפן. בלטו במיוחד המשלחות מטעם ממשלת בריטניה (בראשות שר החוץ קרזון), צרפת (בראשות ראש הממשלה פואנקרה, ראו יחידה 2 פרק 1.2), ואיטליה (שבראשה עמד מוסוליני [ראו פרק 5], שזאת הייתה הופעתו הראשונה בוועידה בינלאומית כלשהי). לאלה הצטרפו, אם כי הפעם בתפקיד משני בלבד, נציגי הממשלה החדשה ביוון, שמינתה את וניזלוס כראש המשלחת, מתוך תקווה – שהתבדתה – כי יצליח שוב להפעיל את קסמיו על בני שיחו.

אולם היו גם כמה פרצופים חדשים לחלוטין. הבולט בהם היה איסמט אינוני (Inonu, 1884–1973), איש אמונו של כמאל אטאטורק ואחד מהמפקדים הבכירים של צבא הכמאליסטים; נוכחותו ומעמדו בוועידה סימלו רבות. בגישושים שהתקיימו לקראת כינוס הוועידה, הציע קרזון להזמין אליה נציגים הן מטעם הסולטן, שעדיין היה בעל סמכות רשמית באימפריה העות'מאנית, והן מטעם כמאל, שהיה בעל העוצמה הממשית. אולם בתגובה הכריז כמאל כי מוסד הסולטנות הפסיק להתקיים* ועמד על כך שבא כוחו אינוני יוכר כדובר הבלעדי של טורקיה, השם החדש שהעניק אטאטורק למדינתו. למעצמות לא הייתה ברירה אלא להסכים.

סיום הסולטנות: מחמט השישי (1861–1926), עלה לכס הסולטנות ביוני 1918 לאחר מות אחיו החורג, הסולטן מחמט החמישי. כמו כל 35 קודמיו, גם מחמט השישי היה נצר למשפחת אוסמן הראשון, שייסד את מוסד הסולטנות ב־1299. אולם המרחק בין שני האישים היה רב. מחמט היה אדם חולני וחסר ביטחון עצמי, שירש אימפריה במשבר וגם השושלת שהוא ייצג הייתה פגועה: הוא זכה בסולטנות הודות להתאבדות אחד מבניו של אחיו החורג ושיגעונו של אחר. כאשר נודע למחמט השישי על החלטת הלאומנים בהנהגת כמאל אטאטורק לשלול ממנו את תוארו, הוא לא ניסה להתנגד כלל. במקום זאת, הוא יצא ללא טקס מארמונו בקונסטנטינופול ב־19 בנובמבר 1922 וברח מבירתו על סיפון אוניית קרב בריטית שהמתינה לו. הוא נלקח לאי מלטה ומשם לסן רמו באיטליה, שם מת בגיל 65, עני ונשכח. בן דודו של מחמט, אבדילמג'יט השני, ירש ממנו את תפקיד הח'אליף (המנהיג הרוחני של המוסלמים). אולם כעבור שנה ביטל כמאל אטאטורק גם את מוסד זה, ואבדילמג'יט, שהתעניין בתחביביו (ציור וטיפוח אוסף פרפרים) יותר מכל דבר אחר, יצא ללא חרטה לגלות בפריז, שבה מת באוגוסט 1944, החודש

שבו שוחררה העיר מהכיבוש הנאצי. במקודת אבן סעוד, מלך ערב הסעודית, הוא נקבר בעיר מכה.⁸



איור 7 הסולטן האחרון עוזב את ארמונו באיסטנבול (מדלת צדדית) בפעם האחרונה, 19 בנובמבר 1922

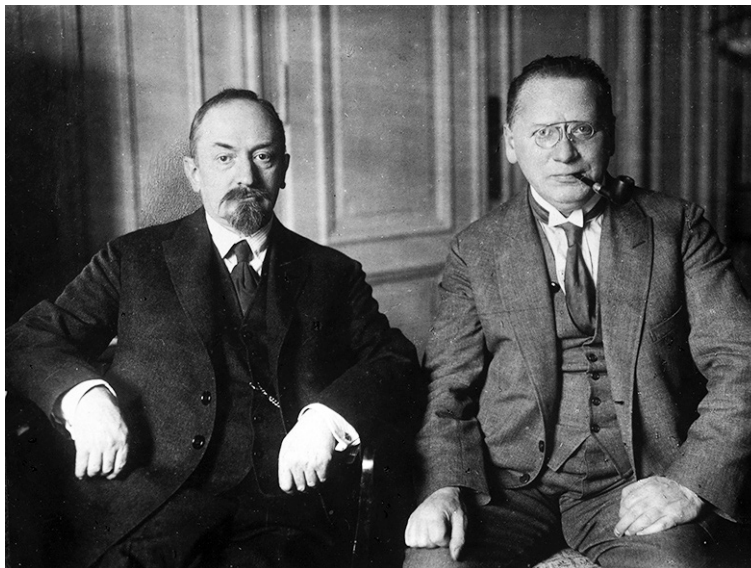
נציג חדש נוסף היה גיאורגי צ'יצ'רין (Chicherin, 1872–1936),* הקומיסר לענייני חוץ של המשטר הבולשביקי ברוסיה. הגם שהשתתפותו הוגבלה לדיונים על חופש השיט דרך המצרים,⁹ עצם הופעתו בלוזאן סיפקה עדות למרחק שעבר משטרו של לנין בשנים הספורות של קיומו. כזכור, ב־1919 איש לא חשב לזמן נציגים בולשביקים לפריז והם אף הודרו מסברס ב־1920. כעת, במיוחד לאור חיוזוק מעמדה של רוסיה באירופה לאור ההסכמים שחתמה עם גרמניה (ראו פרק 2) היחס אליה היה חייב להשתנות.

גיאורגי וסילייביץ צ'יצ'רין היה דמות יוצאת דופן – בן למשפחה אצילה ברוסיה שהיה למהפכן מרקסיסטי ופוליטיקאי סובייטי. הוא כיהן כשר החוץ

8 מתוך: Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 1-2, 293-294

9 על המחאה הסובייטית והדרישה להשתתף בכל דיוני הוועידה ראו: Xenia Eudin & Harold Fisher, *Soviet Russia and the West, 1920-1927: A Documentary Survey* (Stanford: Stanford University Press, 1956), no. 41, 143-144

של המשטר הבולשביקי בשנים 1918–1930. כאביו לפניו, הצטרף צ'יצ'רין בשנת 1897 לשירות החוץ הרוסי. לאחר שירש את אחוזת דודו והפך לאיש עשיר, השקיע מהונו בתמיכה במחוללי המהומות שפרצו ברוסיה ב־1905. לאחר מכן נמלט ממולדתו ובילה את 13 השנים הבאות בברלין, בפריז ובלונדון. בשנים אלו הצטרף רשמית לסיעה המנשביקית במפלגת הפועלים הסוציאל־דמוקרטית הרוסית. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה אימץ צ'יצ'רין, שחי באותם ימים בלונדון, עמדה אנטי־מלחמתית, שפורשה כביטוי של התנגדות למדיניות ההסכמה ותמיכה בגרמניה בקרב המשטרה הבריטית המקומית – והביאה לבסוף למעצרו ב־1917. לאחר מהפכת אוקטובר 1917, דאג טרוצקי לשחרורו ולאחר שהצטרף באופן רשמי לבולשביקים, מינה אותו לסגנו במשרד החוץ. בתפקידו זה השתתף בשיחות לקראת חתימת הסכם ברסט־ליטובסק עם הגרמנים (ראו יחידה 2, פרק 6.2). לאחר התפטרותו של טרוצקי, מונה צ'יצ'רין לקומיסר לענייני חוץ (שר החוץ). מגמתו בתפקיד זה הייתה להוציא את המשטר הבולשביקי מהבידוד הדיפלומטי שבו היה נתון מאז הקמתו, והשתתפותו בוועידת לוזאן השתלבה במאמץ זה. נוסף לזאת, הוא היה אחראי להסכמים בין הרוסים לבין אפגניסטן ואיראן, וחשוב מכול, להסכם עם גרמניה שנחתם בעיר רפאלו בשנת 1923 (ראו פרק 2).



איור 8 שר החוץ הסובייטי גיאורגי צ'יצ'רין (משמאל) עם סגנו מקסים ליטווינוב, 1920

אווירת הוועידה שיקפה גם היא את המצב החדש שנוצר בשנים האחרונות. קרזון היטיב לתאר אותה באומרו: "עד עתה, יכולנו להכתיב את תנאי השלום. כאן [בלוזאן] אנו מנהלים משא ומתן עם אויב שלרשותו עומד כוח צבאי בשעה שלנו אין. זה מצב חסר תקדים".¹⁰ ואכן, במהלך הדיונים נאלץ קרזון לוותר על כמה מעמדות הפתיחה שלו. אטאטורק, שפיקח על המשלחת הטורקית ממקום מושבו באנקרה באמצעות הטלגרף, ניהל משא ומתן קשות, מתוך ידיעה שאף על פי שארצו הייתה זקוקה לתקופה של שקט ולהלוואות מגורמי חוץ, מן הבחינה הצבאית הטהורה הייתה ידו על העליונה.

לכן, ההחלטות שהתקבלו בלוזאן היו שונות מאוד מאלה שהתקבלו בסברס. ראשית, ההסכם שם קץ לכל הזכויות הייחודיות ("קפיטולציות") ששליטים עות'מאנים שונים העניקו במשך דורות למדינות מערביות ולסוחריהן, וכן ביטל את כל המגבלות שהוטלו על העצמאות הפיננסית של הממשלה בקונסטנטינופול בחוזה סברס. בלוזאן השיג אטאטורק, למעשה, את מה שלפי גרסה אחת ביקשה להשיג הנהגת "הטורקים הצעירים" עבור האימפריה העות'מאנית ביציאה למלחמה ב־1914: קבלת טורקיה כחברה מלאה בקהילייה הבינלאומית.¹¹

קפיטולציות: מושג בתורת המשפט הבינלאומי, שמשמעו הסכם בין מדינות אשר מעניק לאזרחיה של מדינה אחת זכויות אקסטרטוריאליות בתוך גבולותיה של המדינה האחרת. מקורם של הסכמי הקפיטולציות הוא במעמד המיוחד אשר ניתן לסוחרים איטלקים מטעם שליטים שונים במזרח התיכון של ימי הביניים. עידוד הסחר היה גם הסיבה להסכמים הראשונים שחתמה האימפריה העות'מאנית עם הרפובליקה של גנואה במאה ה־15 ועם צרפת במאה שלאחריה. אולם היחלשותה של האימפריה העות'מאנית במאה ה־19 הביא לנכונות להחיל את משטר הקפיטולציות על אזרחיהן של רוב מדינות אירופה, בכלל זה המדינות החדשות בלגיה ויוון, ואף לאזרחיהן של ארה"ב

10 מצוטט אצל: Margaret Macmillan, *Paris 1919: Six Months that Changed the World* (New York: Random House, 2002), 453

11 עם זאת, חשוב לציין שטורקיה לא התקבלה לחבר הלאומים עד 1932, וב־1934 היא נבחרה לאחד המקומות הלא קבועים במועצת גוף זה. ראו: Yucel Guclu, "Turkey's Entry into the League of Nations," *Middle Eastern Studies* 39 (2003): 186-206

וברזיל. משמעותו המעשית של משטר הקפיטולציות הייתה הוצאתם של אזרחי המדינות הזרות מכלל האזרחים הנשפטים בבתי הדין העות'מאניים ומסירת ענייניהם המשפטיים, הן האזרחיים והן הפליליים, לקונסול של מדינתם. אי לכך, הם הפכו לסמל לקיצוץ סמכויות הממשלה העות'מאנית גם בתוך האימפריה גופא.

הסעיפים הטריטוריאליים היו מאוזנים יותר: אטאטורק נאלץ להכיר לא רק במנדטים שניתנו לבריטניה ולצרפת במחוזות הערביים של האימפריה העות'מאנית לשעבר, הוא גם ויתר סופית על כל תביעה בנוגע לקפריסין, מצרים והמקומות הקדושים במכה ובמדינה. עם זאת, חילוקי הדעות עם בריטניה בנוגע למוסול נותרו בעינם, והוחלט להעביר את הנושא לדיון נפרד בחבר הלאומים. תמורת כל זאת בוטלו במלואם סעיפי חוזה סברס שקיצצו באחיות הטורקים באסיה הקטנה. החלק של ארמניה שהיה בשליטת כמאל נכלל בגבולות טורקיה, והאפשרות לאוטונומיה כורדית הורדה מסדר היום. היוונים והאיטלקים נאלצו לוותר על שאיפותיהם לאחיוה טריטוריאלית בחלק המזרחי של מצרי הדרדנלים.

כמאל גם נהנה מתוצאות המשא ומתן שהתנהל בלואן בין הבריטים והרוסים בנוגע לחופש השיט דרך מצרי הדרדנלים. ההחלטה הסופית הייתה להגביל את מספר כלי השיט שיוכלו המעצמות לשגר דרך הדרדנלים בימי שלום, ובימי מלחמה לאפשר מעבר רק לכלי שיט השייכים למדינות גיטוריות. מאידך גיסא, הוחלט להפוך את כל סביבת קונסטנטינופול לתחום מפורז, שבו נאסר על הטורקים להקים עמדות צבאיות או ביצורים. סעיפים אלה שיקפו פשרה בין העמדות הרוסיות והבריטיות. אולם מה שהיה חשוב לכמאל הושג: היה זה תת-הסעיף שביטל את המשטר הבינלאומי שהוקם בחוזה סברס בעבור הדרדנלים, וכן ההכרה בריבונות טורקיה על כל התחום המפורז. כך יכול היה כמאל להיות בטוח כי אף שהעביר את בירת מדינתו לאנקרה, תישאר קונסטנטינופול – שהקפיד לכנות בשם "איסטנבול" – עיר טורקית.

אולם החידוש המשמעותי ביותר בחוזה לואן נכלל בהסכם נפרד שסופח לו ושנחתם בין ממשלות טורקיה ויוון כבר בשלב מוקדם למדי של הדיונים, ב-23 בינואר 1923. בהסכם זה החליטו שני הצדדים לבצע חילופי אוכלוסיות*: העברה לטורקיה של כחצי מיליון מוסלמים תושבי יוון, ובמקביל העברה ליוון של כ-700,000 נוצרים ממוצא אתני יווני תושבי טורקיה. איש מבין המועמדים להעברה לא נשאל אם

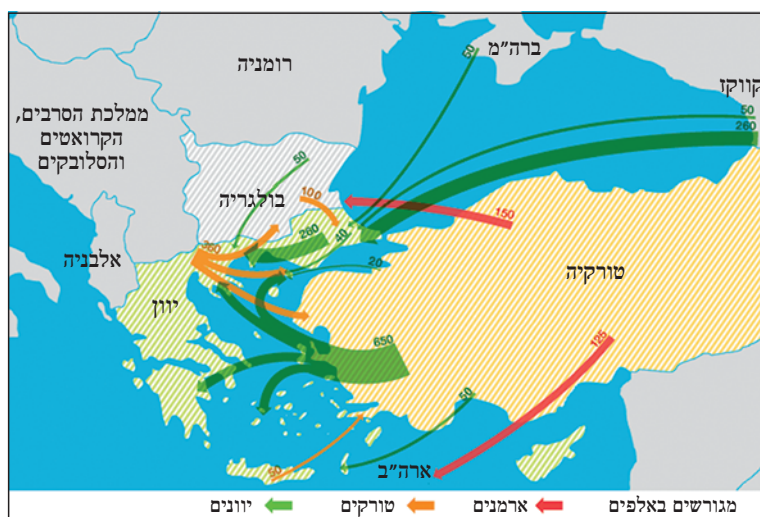
ברצונו להשתתף במעשה. לכל אחד פשוט ניתנה הוראה לקום ולעזוב. גם דרכם חזרה של מיליון וחצי הפליטים ממוצא יווני שברחו מסביבות סמירנה לאחר כיבושה מחדש בידי הטורקים ב־1922 נחסמה לגמרי. רק מספר קטן של יוונים תושבי קונסטנטינופול הורשו להישאר, וכן מספר דומה של מוסלמים בתראקיה. אולם אלה היו היוצאים מן הכלל. ההסכם הפך כך את שתי המדינות לאחידות מבחינת הרכבם האתני. מגלה הארצות הנודע, פרידטיוף ננסן (Nansen, 1861–1930)* מונה למנהל המגננון הבינלאומי שהיה אחראי על ביצוע ההסכם, משימה שהושלמה בתוך זמן קצר יחסית.

■ השוו את הסעיפים הטריטוריאליים של חוזה לוואן עם אלה של חוזה סברס. ■

חילופי האוכלוסיות שבוצעו בין יוון לבין טורקיה בעקבות חוזה לוואן היו המקרה הראשון שבו שתי ממשלות החליטו לבצע הסדר לפיו המיעוטים בארצותיהן יוכרחו לעבור למדינה השכנה. הוא שימש תקדים להסדרים דומים שהושגו בין גרמניה הנאצית ואיטליה בנוגע לתושבי דרום טירול ב־1939, בין פולין ובריה"מ ב־1944, בין צ'כוסלובקיה והונגריה ב־1946, ובמקרה המקיף ביותר בין הודו לפקיסטן לאחר סיום השלטון הבריטי בהודו ב־1947. ככל הידוע, ראש ממשלת יוון, וניזלוס, העלה את הרעיון של חילופי אוכלוסיות כדרך לפתור את יחסי יוון והאימפריה העות'מאנית עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, והוא חזר אליו לאור הניסיון של חילופי האוכלוסיות שהתבצעו (לרוב, ביוזמת האוכלוסיות עצמן וללא יוזמה ממשלתית) בין יוונים ובולגרים ב־1919. אולם אין לראות במקרה היווני-טורקי המשך ישיר לתקדים זה. חילופי האוכלוסייה היוונים-בולגרים אירעו לפני שנחתם חוזה ורסאי, שאחד מסעיפיו הבטיח להגן על זכויות מיעוטים באירופה. סעיף זה היה אמור למנוע את הצורך בחילופי אוכלוסיות. ההסכם היווני-טורקי היה אפוא ביטוי לחוסר אמון בחוזה ורסאי.

תוצאות ההסכם היו דרמטיות: בבת אחת התרוקנה יוון כמעט לחלוטין מתושביה המוסלמים, ובמקביל הצטמצם המיעוט הנוצרי בטורקיה מכ־20% מהאוכלוסייה לפחות מ־3%. לא פחות משמעותיות היו ההשלכות מבחינת הרכוש שהשאירו הפליטים. בשני צדי הגבול הוכרוזו התושבים שהוכרחו לעזוב כ"נפקדים" והרכוש שהם השאירו אחריהם הוכרז כ"נטוש" והועבר

לידי האוכלוסייה המקומית. מצב זה סיפק דלק למרידות רבה בשנים הבאות ולמתיחות כמעט מתמדת בין שתי המדינות.¹²



איור 9 חילופי אוכלוסייה בין יוון לטורקיה

פרידטיוף ננסן היה פרופסור לזואולוגיה ואוקיינוגרפיה באוניברסיטת אוסלו, אולם בזמן מלחמת העולם הראשונה (שבה לא השתתפה נורווגיה כלל) התחיל להתעניין בהשלכות החברתיות של המאבק. לאחר המלחמה שימש אחד משלושת נציגי ארצו בארגון חבר הלאומים. משימתו הבינלאומית הראשונה הייתה לארגן את חזרתם לבתיהם של קרוב לחצי מיליון שבויי מלחמה מכ־30 מדינות. תוך כדי ההוצאה לפועל של מבצע זה התמנה ב־1 בספטמבר 1921 לנציב הפליטים של חבר הלאומים. בתפקיד זה פעל ליישוב מחדש של כשני מיליון פליטים רוסים שנמלטו מבתיהם בשל אירועי המהפכה וניסה לפעול למען נפגעי הרעב ברוסיה. במהלך עבודתו עם פליטים למד שאחת הבעיות המרכזיות היא היעדר מסמכים המעידים

12 מתוך: Onur Yilderin, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1923-1934* (Abingdon: Routledge, 2006)

על אזרחותם הקודמת, אשר מונע מהם להגר. כתוצאה מכך הגה את "דרכון ננסן". בשנת 1922 הוענק לו פרס נובל לשלום בעבור תרומתו לחילוף אוכלוסין בין יוון וטורקיה.



איור 10 דרכון ננסן

1.4 חוזה לוזאן: הערכה

כל החתומים על הסכם לוזאן עזבו את העיר בהרגשה שהצליחו, אחת ולתמיד, לשים קץ ל"שאלה המזרחית". תחושה זו הייתה מוצדקת במידה מסוימת; רבים ממאפייניה המסורתיים של הבעיה אכן נפתרו, בפרט אלה שמקורם באי-היציבות הבינלאומית שנבעה מחוסר הוודאות בנוגע לעתידה של האימפריה העות'מאנית. מאידך גיסא אפשר לטעון כי בעקבות הסכם לוזאן לא נעלמה לגמרי "השאלה המזרחית" – היא רק לבשה צורה חדשה. טענה זו בוודאי תקפה באשר לחיכוך בין רוסיה לבין בריטניה על המעבר הימי דרך הדרדנלים וגם לחיכוך הבריטי-צרפתי במזרח התיכון.

נוסף על כך, ההסכם פתח פרק חדש בסכסוך היווני-טורקי, שמאז סיום מלחמת העולם הראשונה נע משולי "השאלה המזרחית" למרכזה. בעבור שני הצדדים היו אירועי 1920–1922 חוויות מכוננות. בשנים אלה נולדה טורקיה חדשה בעלת

מודעות לאומית חזקה, ונסתם הגולל על "הרעיון הגדול" היווני, על כל המשתמע מכך לדימוי העצמי של היוונים בנוגע למקומם ולמעמדם בעולם. בשני הצדדים של הגבול חשו רבבות פליטים שינויים אלה על בשרם ונאלצו להסתגל לתנאים החדשים תוך כדי מאבק קשה לשקם את חייהם. אין פלא אפוא שנושא "חילופי האוכלוסיות" המכיל תת-סעיפים, כגון "זכות השיבה" ו"פיצויים עבור רכוש שנגזל", ממשיך להיות סוגיה טעונה בתולדות שני העמים.¹³

Renee Hirschon, "History, Memory, Emotion: The Long-term significance of the 1923 Greco-Turkish Exchange of Populations," in Vally Litra (ed.), *When Greeks and Turks Meet: Interdisciplinary Perspectives on the Relationship since 1923* (Abingdon: Ashgate, 2014), 23-44